

SVAKA MAJKA DOJI SVOJE DITE, SAMO AKO IMA MLIKA: KAKO ČITAMO ZBORNIK ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 16. 7. 2019.

Prihvaćeno: 15. 10. 2019.

DOI: 10.15176/vol56no203

UDK 39(091)*18/19*

39:613.953](091)(497.5)

IVA PLEŠE

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Etnografski zapisi s kraja 19. i početka 20. stoljeća, nastali u suglasju s *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* te objavljeni u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, nude mogućnost razgradnje popularnog narativa o zlatnom dobu dojenja u prošlosti, prije razvoja industrije dojenačkih mliječnih pripravaka, te podupiru razumijevanje dojenja, suprotno diskursima o njegovoj prirodnosti, kao kulturno i društveno utemeljene prakse. Na temelju čitanja spomenutih etnografskih zapisa ovaj se tekst bavi odstupanjima od norme postavljene u *Osnovi*, a prihvaćene i u stručnoj literaturi, po kojoj (u seoskoj sredini na prijelazu stoljeća) (svaka) majka doji svoje dijete. Tekst se tako bavi problemima vezanim za dojenje i laktaciju s kojima su se susretale majke novorođenčadi i dojenčadi te tzv. umjetnom prehranom najmanje djece, a upućuje i na prakse davanja djeteta na dojenje, kombiniranja ženskog rada i brige o malome djetetu i sl. što sve govori i o uvjetima u kojima se dojenje odvijalo a koji su bili, za žene i djecu, izrazito nepovoljni. Tekst također upućuje na potencijal povezivanja uvida koje nudi *Zbornik za narodni život i običaje* sa suvremenim diskursima o dojenju.

Ključne riječi: dojenje, umjetna prehrana najmanje djece, prijelaz iz 19. u 20. stoljeće, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, etnografija

Prema kratkome odlomku o dojenju u knjizi objavljenoj krajem prošlog stoljeća (Čapo Žmegač et al. 1998) kao “prvi pokušaj cjelovitog prikaza seljačke kulture Hrvata potkraj 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća” ([Čapo] Žmegač 1998a: 7) to bi se doba moglo okarakterizirati kao gotovo zlatno doba dojenja: majke su na selu – gdje tada živi velika većina stanovništva s prostora današnje Hrvatske (usp. npr. Vranješ-Šoljan i Skenderović 2016: 127–129) – novorođenčad hranile na prsima, a dojenje je bilo dugotrajno pa i, današnjom terminologijom dojenja rečeno, produženo – “do oko godine dana, ponegdje do rođenja

drugoga djeteta, što bi značilo i do dvije-tri godine” (Čapo Žmegač 1998b: 267). Iako nas neki od susljednih elemenata istog opisa, ponajprije davanje djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka, donekle udaljuju od predodžbe o ostvarenoj dojećoj utopiji u kojoj svaka majka, isključivo te zatim dugo, doji svoje dijete, opis se približava suvremenom idealu dojenja oblikovanom prodojećim diskursima različitih međunarodnih organizacija usmjerenih na narodno zdravlje i prava djece, nacionalnih institucija zaduženih za zdravlje, te udruga čije su aktivnosti usmjerene na promociju dojenja, a po kojemu bi ono, uz dohranu nakon šestog mjeseca djetetova života, trebalo trajati kroz cijelu prvu i drugu godinu, odnosno bez gornje dobne granice (usp. npr. Grgurić i Pećnik 2013: 44–45). Spomenuti se ideal danas, s još nekim konstitutivnim elementima poput dojenja *na zahtjev*, u različitim apelima (budućim) majkama ponekad doista, kao jednom već sveostvaren, i locira u neku (nedefiniranu) prošlost, poput poželjnih roditeljskih praksi općenito (v. npr. Pleić Tomić 2017) te se vezuje uz predodžbu o (veličanstvenoj i nepogrešivoj) prirodi (usp. npr. Balsamo et al. 1995: 64; Sobonya 2018: 70–71), a odustajanje od dojenja interpretira se kao “otuđenje žena od njihove biološke naravi, od njihovih ‘prirodnih’ rodničkih uloga” (Maher 1995b: 31).

Povratak životu u skladu s prirodom, kao u prošlosti izgubljenom idealu, koji zaziva suvremena ideologija roditeljstva (usp. Badinter 2013; Pleić Tomić 2017), stoga bi, smatraju neki, mogao biti put povratka dojenju u današnjem svijetu u kojemu dojenje, unatoč naporima raznih globalnih i lokalnih institucija, nema ni izdaleka onakav udio u prehrani djece kakav bi, prema istim institucijama, trebao imati.¹ Kako u odvajanju od *prirode*, kada je u pitanju dojenje, ključnu ulogu navodno ima razvoj i široka dostupnost industrijskih dojenačkih mliječnih pripravaka zbog kojih se, “zahvaljujući [dakle] tzv. tehnološkom napretku”, uz promjenu načina života, zanemarila “vještina dojenja” (Zakanj et al. 2007), tako bi pogled u doba prije tog razvoja, a kojemu pripada i razdoblje o kojem je riječ u citiranom odlomku o dojenju na hrvatskom selu,² mogao osigurati uvid u zlatno doba dojenja, kako je to i sugerirano na početku ovoga teksta. Iako je – prema interpretacijama s (implicitnim) shvaćanjem seljačke kulture u prošlosti kao statične i zatvorene, u skladu s dihotomijom između, s jedne strane, tradicijskog, autentičnog i, s druge strane, modernog – na početku ovoga razdoblja, a povezano s modernizacijskim procesima i počecima industrijalizacije, već započeo “postupan, ali nezaustavljiv proces napuštanja starih oblika života” (Belaj 2001: 33; usp. npr. Poziv 1896), to razdoblje još uvijek nije obilježeno *mliječnom formulom*, tzv. *umjetnom* prehranom kao oprekom *prirodnoj*,³ pa bi se stoga i na osvrtu o dojenju iz tog perioda moglo gledati kao na u posljednji čas spašenu “građu” o dojenju kakvo je ono oduvijek bilo i kako se na raznu drugu građu iz tog perioda gledalo iz perspektive tzv. spa-

¹ Vidi npr. <https://www.who.int/features/factfiles/breastfeeding/en/> (pristup 12. 7. 2019.).

² Prvi tvornički dojenački pripravci pojavili su se u drugoj polovici 19. stoljeća u Evropi i Sjevernoj Americi no tek kroz 20. stoljeće, osobito kroz njegovu drugu polovicu, postaju široko dostupni (Tješić-Drinković et al. 2014: 169; usp. i Fildes 1988: 200–202, 270).

³ Ovom se oprekom, u skladu s dihotomijom *prirodno/umjetno* djelatnom i u drugim područjima života, različiti načini hranjenja najmanje djece i terminološki različito vrednuju, pri čemu se dojenje kao *prirodan* način predstavlja kao “superiorno dojenačkoj formuli” (Sobonya 2018: 69; usp. Wall 2001: 596–597).

silachke etnografije ili etnologije. Riječ bi tako trebala biti o na samom izdisaju uhvaćenim trenucima vjekovnog zlatnog doba dojenja.

No etnografski zapisi iz toga doba, pa i oni na temelju kojih je dijelom nastao i spomenuti prikaz seljačke kulture, napisani u suglasju s *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića iz 1897. godine (Radić 1987) te objavljeni u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*,⁴ koliko god na tu temu bili oskudni, ipak, kako će se vidjeti dalje u tekstu, nude mogućnost razgradnje narativa o prošlosti općenito (onoj prije mliječnih formula) kao o sveostvarenoj utopiji dojenja, a u usporedbi s na početku teksta citiranim odlomkom, i nešto složenije, pa i činjenično drukčije uvide u prehranu novorođenčadi, dojenčadi i male djece. Oni također podupiru razumijevanje dojenja, suprotno diskursima o njegovoj prirodnosti, kao kulturno i društveno utemeljene prakse, a ne puke biološke ili fiziološke i univerzalne činjenice (usp. Maher 1995a; Srdić Srebro 2014: 44).

DOGODI LI SE, DA ŽENA SAMA NE DOJI DJETETA?: RADIĆEVA PITANJA O DOJENJU U OSNOVI I REALIZACIJE NJEGOVIH NAPUTAKA U ZBORNIKU ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA

Radićeva pitanja o dojenju, zahvaljujući kojima danas raspoložemo kakvim takvim uvidima u prakse povezane s dojenjem u seoskim sredinama s kraja 19. i početka 20. stoljeća, postavljena su u dijelu *Osnove* koji se pod naslovom “Život u obitelji (familiji)”, unutar šire cjeline “Život”, bavi odnosom između roditelja i djece (Radić 1897: 36–37).⁵ Riječ je o

⁴ Riječ je o tekstovima koji su, dakle, svi osim jednoga (Kutleša 1993), objavljeni u spomenutoj publikaciji, koji se smještaju u različite regije današnje Hrvatske, a koji su se, u suglasju s Radićevim pitanjima u šestome razdjelu *Osnove*, dotakli i teme dojenja (Božičević 1906; Ivanišević 2006; Kotarski 1916; Lang 1992; Lovretić 1990; Lukić 1921; Rožić 2002). One koji su naknadno objavljeni i u autorskim monografijama navodim ovdje prema njihovom monografskom izdanju. Svi su tekstovi, osim jednoga, već spomenutoga (Kutleša 1993), također namijenjenog objavljivanju u *Zborniku* (Čulinović-Konstantinović 1993: 10), pisani krajem 19. ili početkom 20. stoljeća. *Život i običaji u Imočkoj krajini* (Kutleša 1993) pisani su 1930-ih, ali su uključeni u ovaj tekst (pod zajedničkom oznakom *zborničkih tekstova*) u skladu s procjenom da svojim sadržajem pripadaju *dugom 19. stoljeću* a da istodobno nisu, poput primjerice teksta o Boljunu u Istri (Novljan 2014a), koji je samo dijelom pisan u vremenu na koje se odnosi (Novljan 2014b), nastali retrospektivnim bilježenjem. Ovdje su također uključena i četiri teksta koja su sadržajem locirana u područje izvan Hrvatske – dva od njih u današnju Bosnu i Hercegovinu (Klarić 1901b; Nedić 2014), jedan u Srbiju (Petrović 1900a) i jedan u Crnu Goru (Jovičević 1910). Uključeni su ovdje s obzirom na to da su također nastali u suglasju s *Osnovom*, da opisanim praksama vezanim uz dojenje, vremenom nastanka i objavom u *Zborniku za narodni život i običaje* čine dio istog korpusa, te također s obzirom na shvaćanje izraženo već u samom naslovu publikacije i nakanu sabiranja građe “o narodnom životu” na zajedničkom području života “južnih Slavena” (Radić 1897: 1) (koja se, nažalost, minimalno realizirala).

⁵ Razmatranje u ovome tekstu ne uključuje neobjavljenu arhivsku građu današnjeg Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, koja sadrži i rukopise nastale prema *Osnovi* (usp. Batina et al. 2010), kao ni njihove (eventualne) objave u publikacijama nevezanim za *Zbornik za narodni život i običaje*, poput priloga pod naslovom “Etnografska građa iz Smiljana (neobjavljena)” (Krčmarić 2011). Širenje korpusa na arhivsku građu Odsjeka za etnologiju, kao i na druge povijesne izvore koji se odnose na razdoblje s kraja 19. i početka 20. stoljeća, moguće bi donijelo i drukčije uvide od onih formuliranih u ovome tekstu.

uvidima koji su, kao uostalom na svoj način i sama *Osnova*, obilježeni specifičnim – te u velikoj mjeri i međusobno ujednačenim – profesionalnim, nacionalno-ideološkim, rodnim i drugim perspektivama (usp. Bonifačić 1995/1996: 168–169). S obzirom na temu koja nas ovdje zanima, a koja pripada specifično ženskim iskustvima, osobito se značajnim čini njihovo isključivo muško autorstvo. Tekstove su, naime, iako neki od njih i na temelju ženskih kazivanja (v. npr. Ivanišević 2006: 4; Lovretić 1990: 7–9), pisali muškarci,⁶ i to mahom katoličko-svećeničkih i učiteljskih/profesorskih poziva i zanimanja, što je svakako utjecalo na obilježja zapisa, između ostalog – zadržimo li se na onoj prvoj, transparentnoj razini – i na nedostatak sadržaja koji se tiče (intime) ženskih života te tzv. ženske perspektive (odnosno ženskih perspektiva), pa i dubljeg ili ikakvog propitivanja postojećeg (patrijarhalnog) poretka⁷ (usp. Jelavić prema Marjanić 2009: 69–70). S time su u vezi i više ili manje izražena, implicitna ili eksplicitna mizogina obilježja (pojedinih) tekstova ili njihovih pasusa, ako ne na razini eksplicitne osude ženskog ponašanja, onakvoga koje izlazi iz zamišljenih okvira seoske patrijarhalne zajednice (v. npr. Ivanišević 2006: 276, 290, 322) ili na razini pohvale poželjnog ponašanja (v. npr. Ivanišević 2006: 282), onda – iako s priznavanjem težine života žene (v. npr. Ivanišević 2006: 288) kao i toga da se žene “ne poštuju toliko, koliko zaslužuju” (Petrović 1900b: 256) – na razini njezina jasnog smještanja u podređeni društveni položaj odnosno, preciznije, nepropitivanja takvog položaja žene u zajednici (usp. Rihtman-Auguštin 1984: 170). Iako su takva obilježja uočljivija u pasusima koji se bave nekim drugim aspektima života, mogu se iščitati čak i iz pojedinih dijelova koji se osvrću upravo na dojenje (Ivanišević 2006: 356–357).⁸

Tekstovi se međusobno, treba još napomenuti, osim po stilskim osobinama, minucioznosti u opisima, konkretizacijama ili uopćavanjima, načinima istraživanja u njihovoj podlozi, pa i po više ili manje izraženim, ekspliciranim ili neekspliciranim ideološkim nastojanjima, razlikuju i po veličini zajednica kojima se bave, po njihovim administrativno-političkim, povijesnim i geografskim kontekstima, unekoliko i ekonomskim, stambenim, zdravstvenim i sličnim uvjetima, po obiteljskim strukturama, broju djece unutar obitelji i reproduktivnim motivacijama, unutrašnjoj imovinskoj ili drugoj diferencijaciji itd. No kao što se ne bavim, primjerice, pretpostavljivim regionalnim specifičnostima i usporedbama vezanim uz dojenje, između ostalog i zato što relativno mali broj tekstova ne nudi (veće)

⁶ Jedina autorica u *Zborniku*, čiji je prilog pisan po *Osnovi*, jest Kata Jajnčerova, koja se pak u objavljenom tekstu (Jajnčerova 1898a, 1898b, 1901), a prema pregledu arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju HAZU, čini se, ni u neobjavljenim dijelovima teksta (v. Batina et al. 2010: 82), nije bavila temom života u obitelji pa tako ni temom dojenja.

⁷ Kada bismo o uključivanju ženskih perspektiva i sadržaja u tekstove *Zbornika* pisali ovdje fokusirano, zasigurno bismo uočili (i veće) razlike među tekstovima. Primjerice, otopci se tekst ističe kao onaj koji se pobliže pozabavio ženama, recimo uvjetima u kojima se odvija porod ili opisom odnosa među ženama u seoskoj sredini koji su u domaćoj etnologiji kasnije nazvani ženskom supkulturnom (Rihtman-Auguštin 1984: 74, 79–80). Međutim, ono što se može činiti kao svojevrsno propitivanje patrijarhalnog poretka moguće je interpretirati i na druge načine, kao, primjerice, primarno brigu o natalitetu i sl. (v. npr. Lovretić 1990: 256–258).

⁸ “Ona druga doji dite, pa izvalila traljavo sise vanka brez ikakva obzira, a kada dovrši dojenje, neuredna kakva je, zaboravi zasponit krožet na prsima, nego onako razmuljana oprema posle, da se gadi gledat, kakva je” (Ivanišević 2006: 356–357).

moгуćnosti uopćavanja i komparacije na regionalnim razinama, tako se uglavnom ne bavim ni povezanošću (eventualnih) razlika u praksama dojenja s drugim netom istaknutim obilježjima zajednice te u ovome tekstu "građu" iz raznih krajeva uzimam kao da pripada jednoj cjelini. Ne baveći se u ovome tekstu fokusirano diskursom zborničkih tekstova, osobitim načinima konstrukcije žene, *majke*, *ženskoga* i *majčinskoga* u njima, tekstovima iz *Zbornika* pristupam – ne poričući dakako time njihova diskurzivna obilježja – donekle pozitivistički u smislu da njihov sadržaj uzimam kao građu koja nam doista može nešto reći o životu žena/majki u zajednici o kojoj pojedini tekst piše, o praksama vezanim uz dojenje i aspektima brige o malome djetetu.

Kakve god bile realizacije Radićevih naputaka, njegova pitanja iz *Osnove* uspostavljaju dojenje/hranjenje djeteta na prsima mlijekom majke i kao društvenu normu i kao realnost. Zanimljivo, riječ je o pitanjima koja se ne zanimaju za majčino dojenje, nego se, isključivo, odnose na osobitu praksu davanja djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka. Izostanak pitanja o *običajnom*, majčinom dojenju, kao i način na koji su postavljena pitanja o davanju djeteta na dojenje (Radić 1897: 36) sugeriraju, poput odlomka citiranog na početku ovoga teksta, da majke, u pravilu, doje svoju djecu. Istodobno, ona ipak, time što su postavljena, pretpostavljaju i odmak od takve realnosti. Tekstovi iz *Zbornika za narodni život i običaje* uvelike slijede o dojenju tako postavljenu matricu pa najprije eksplicitno tvrde da (*svaka*) *majka doji svoje dijete* (Kotarski 1916: 59; Kutleša 1993: 208; Lang 1992: 361; Lovretić 1990: 258; Lukić 1921: 120; Nedić 2014: 142; Petrović 1900a: 117) da bi u nastavku već iste ili sljedećih rečenica otkrivali odstupanja od tako postavljene norme i prakse,⁹ pa i razloge tim odstupanjima, primjerice: "Svaka majka doji svoje dite, samo ako ima mlika" (Lukić 1921: 121). Time se razlika između u *Zborniku* većinskih tekstova koji početno eksplicitno navode da (sve) majke doje svoju djecu i onih koji se *in medias res* dotiču i majčinog ne-dojenja, s varijacijama u njegovoj uobičajenosti (Božićević 1906: 88; Ivanišević 2006: 272; Jovičić 1910: 48; Klarić 1901b: 257),¹⁰ pokazuje kao barem donekle više retorička negoli stvarna.

Odstupanja zabilježena u tekstovima *Zbornika* ne svode se, međutim, samo na davanje djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka, kako to sugerira Radić, nego nas upućuju i na druge prakse vezane uz prehranu i brigu o malome djetetu, a k tome i na sve ono što može stajati iza Radićeva neutralnoga "[d]ogodi li se, da žena sama ne doji djeteta?" (Radić 1897: 36). Iako bi se, također, prema Radićevim pitanjima moglo zaključiti da je jedini razlog davanja djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka majčin odlazak na rad u polje (Radić 1897: 36), tekstovi upućuju na druge razloge. Dapače, čini se da rad u polju ne samo da nije bio jedini/dominantni razlog prepuštanja dojenja ženi koja nije djetetova majka nego uopće i nije bio razlog za majčino (privremeno) ne-dojenje, već eventualno svojevrсни

⁹ U tome je iznimka prigorski tekst koji ne samo da se ne osvrće na (eventualna) odstupanja nego ih, barem što se tiče davanja djeteta na dojenje, poput još jednog teksta (Petrović 1900a: 117), eksplicitno niječe (Rožić 2002: 153).

¹⁰ "Dogodi se, da žena ne doji svoje dite" (Božićević 1906: 88; usp. i Jovičić 1910: 48) ili pak "Mloga žena [...] ne mere dojiti" (Klarić 1901b: 257; usp. i Ivanišević 2006: 272).

posredni uzrok ne-dojenju, na što se osvrćem dalje u tekstu. Ono pak što se, ponegdje izravno ponegdje neizravno, predstavlja kao neposredni uzrok majčinog ne-dojenja ili svakako dojenja koje je na razne načine bilo otežano jesu, kako ih *Osnova naziva, bolesti prsiju* (Radić 1897: 18).

AKO SE MLIKO ZAPEČE, ŠTO MLAZOVİ NISU OTVORENI...: POTEŠKOĆE I BOLESTI VEZANE UZ DOJENJE

Na pretpostavku o tome da poteškoće povezane s dojenjem i laktacijom nisu bile rijetke, ili da svakako nisu bili nepoznate, upućuju, na ovaj ili onaj način, svi zbornički tekstovi, ako ne (i) u dijelu u kojem se bave dojenjem, onda u dijelu u kojemu odgovaraju na Radićeva pitanja o bolestima, u što ulaze i pitanja o *bolestima prsiju* koje zajedno s *cvijetom i trudovima* čine ovdje trolist “ženskih bolesti” (Radić 1897: 18), i/ili pak na pitanja o načinima njihova *liječenja* – o *lijekovima* odnosno *vraštivima*¹¹ (Radić 1897: 25). Tako se i iz pojedinih tekstova u kojima nije obrađen život u obitelji, tj. odnos između roditelja i djece pa tako ni dojenje, ali jest *tjelesni ustroj naroda* koji obuhvaća i bolesti, može saznati o problemima povezanim s dojenjem s kojima su se susretale majke novorođenčadi i dojenčadi (v. npr. Draganović 2014: 372; Žic 2001: 77). Uz nedostatak mlijeka, do kojega, prema tekstovima, može doći tijekom razdoblja dojenja ili pak na njegovu početku, odnosno, kako je to formulirano u tekstovima *Zbornika*, “[o]k žena nima mleka” (Rožić 2002: 86), “nima mlika” (Božićević 1906: 88) ili “nema u prsi’ mlika” (Klarić 1901b: 257); “[a]ko mliko ne pristupi” (Lovretić 1990: 140) ili “kad presuši” (Kotarski 1916: 59), može se, prevodeći narodne nazive i opise u suvremeni (stručni) leksik, govoriti i o prepunjenosti dojki, zastoju mlijeka i začepljenju mliječnih kanalića, ragadama, mastitisu odnosno nebakterijskoj ili bakterijskoj upali dojke u raznim stadijima (usp. Tješić-Drinković 2016: 252–253): neke “rodilje u’vatu bolest na prsima, na sisi, raspanu se bradavice” (Ivanišević 2006: 52); “[z]aboli li ju prsje, pa nema mlika” (Lukić 1921: 120);¹² “[a]ko rodilju prsa bole”¹³; “[a]ko se mliko zapeče, što mlazovi nisu

¹¹ Samo se u jednome tekstu, koji ni ne sadrži dio o bolestima općenito, problemi s dojenjem ne spominju drugdje osim u dijelu o gatanjima i vjerovanjima vezanima uz porod (Petrović 1900b: 286).

¹² Ovdje se izravno povezuje nedostatak mlijeka i bol u prsima (koji su ponegdje jasno razdvojeni, v. npr. Božićević 1906: 88) koje suvremena medicina objašnjava kao posljedicu izostanka pražnjenja dojke (zbog neučinkovitog sisanja) čime se poništava glavni fiziološki poticaj za stvaranje mlijeka (Tješić-Drinković 2016: 249). Na nedostatak mlijeka povezan sa zastojem, ali i na nedostatak mlijeka uopće može se odnositi i napomena o tome da “ne mere mliko izlaziti na sise” (Klarić 1901a: 61) što ukazuje na poteškoće u “prevođenju”, odnosno preciznom obuhvaćanju značenja koja stoje iza pojedinog *narodnog* termina ili opisa. Općenito, izostanak sekrecije mlijeka, odnosno agalaktija, prema suvremenim medicinskim uvidima, izuzetno je rijetka pojava (Tješić-Drinković 2016: 254) pa se može pretpostaviti da potpuni izostanak lučenja mlijeka na koji upućuju tekstovi *Zbornika*, kao i nedostatak mlijeka, hipogalaktija, koji kao glavni uzrok prelaska na tzv. umjetnu prehranu i danas navode majke (Tješić-Drinković 2016: 254), nije organski uzrokovan, nego povezan, s jedne strane, s dojljinim i drugim predodžbama o dostatnoj količini mlijeka te, s druge strane, s (nepravilnim) načinima dojenja.

¹³ U navodima je pravopis iz *Zbornika* minimalno prilagođen suvremenoj pravopisnoj normi, radi lakšeg praćenja teksta, kao u ovome primjeru gdje je jednoslov sa supskriptom zamijenjen dvoslovom “lj” (“rodilju”).

otvoreni”, “[a]ko se tako vatrena prsa upale i prokidaju” (Lovretić 1990: 139–140); “kad [...] joj se ‘bajнке’ načine na sisi” (Kotarski 1916: 59); kad je “bolidu sasci, ili prsa” (Božićević 1906: 88).¹⁴

Pojedine napomene u tekstovima upućuju na to da, iako smješteni u dio o bolestima, nisu (svugdje) svi problemi s dojenjem bili shvaćani kao bolest. Tako se u otkočome tekstu nedostatak mlijeka uvrštava u bolesti u dijelu u kojem se bavi lijekovima (Lovretić 1990: 140), no kada se u istome tekstu kaže da žena koja djetetu nije majka doji dijete samo ako majka “jako oboli, ili u porodu umre” (Lovretić 1990: 258), ne misli se i na majku koja “nema mlika” (Lovretić 1990: 140). No bile one percipirane kao bolest ili ne, poteškoće vezane uz dojenje¹⁵ mogle su, dakle, dovesti do oboljenja, poput bakterijskog mastitisa i posljedičnog apscesa dojke (v. npr. Draganović 2014: 372), koja su pak, ponajprije zbog nepostojanja antibiotika, mogla biti izuzetno opasna za žensko zdravlje (usp. Fildes 1988: 88–89). Što se načina liječenja tiče, uz savjete i recepte “prenesene” iz *narodnoga života* u tekstove *Zbornika* koji možda imaju uporište u ljekovitosti pojedinih biljaka ili blagotvornosti topline i sl., tu su i oni za koje se sa sigurnošću može reći da nisu djelotvorni, a da su neki, barem potencijalno, i štetni. Iako se u narodnoj medicini različiti elementi – i oni koji se iz današnje (znanstvene) perspektive čine više racionalni i oni magijsko-vjerski – isprepliću, pa je “bespredmetno odvajanje racionalnog i iracionalnog” (Brenko et al. 2001: 7), iz perspektive zdravlja, u ovom slučaju žene i djeteta, te također (ne)mogućnosti dojenja, to se razlikovanje ne čini suvišnim.

Moguća štetnost nekih od savjetovanih postupaka, kao što je stavljanje “mišiga govna v leću, kad se kova” (Rožić 2002: 86) ili miješanje “desetak mišji’ brabonjaka” u *mliku* ili *juvi* koju žena mora popiti ako joj “[m]liko [...] suzbije ili prisuši” (Ivanišević 2006: 161–162), uz vjerojatnu nedjelotvornost većine drugih, u skladu su s predodžbom o zdravstveno-higijenskim, ali i ekonomskim, obrazovnim i drugim uvjetima života, naznačenim u suvremenim demografskim istraživanjima koja govore o izuzetno visokoj smrtnosti dojenčadi – a na koju upućuju i sami pojedini zbornički tekstovi (v. npr. Lovretić 1990: 20; Rožić 2002: 26) – te roditelja i majki, odnosno žena u fertilnoj dobi u periodu o kojem je ovdje riječ (Gelo 1987: 69), ali i u kasnijem periodu, onome između dva svjetska rata (Gelo 1987: 159) na koji se referira tekst o tadašnjoj zdravstveno-prosvjetnoj kampanji medicinskih stručnjaka

¹⁴ O prepoznatosti problema povezanih s dojenjem govore i tekstovi iz *Zbornika* koji nisu nastali prema *Osnovi*, a bave se *narodnom medicinom* (Nuić 1916; Žuljić 1906) ili *ljekarušama* različite provenijencije i starosti (Gundrum-Oriovčanin 1909; Medić 1909).

¹⁵ Da su poteškoće vezane uz dojenje (ponajprije manjak ili nestanak mlijeka), ako i nisu vodile do većih (dojiljinih) oboljenja, bile percipirane kao veliki problem govori primjerice poljički tekst spominjući ženu koja se okupljenim župnicima obratila s molbom da *dignu s nje uroke*: “Zalakala me jedna žena u susidstvu, ja dojila dite, a ona će mi: ala u tebe, sestro, mlika, mogla bi ji’ troje dojit! Od tog trena zaustavila mi se ‘rana (mliko) u prsman, kapi ne more da izajde, bit će pa’ urok.” Ovi su je pak uputili da ode “u crkvu Boga molit, pa neka se prikaže likaru” (Ivanišević 2006: 514). Osim na postojanje problema povezanih s dojenjem, ovo upućuje i na shvaćanje o važnosti majčinog mlijeka/dojenja, čak i u sredini kakva je bila poljička u kojoj je davanje djeteta na dojenje bila, čini se, svojevrsna rutina (usp. Ivanišević 2006: 272). O istome govore i pojedini magijski postupci ili vjerovanja kojih ima malo zapisanih u tekstovima o kojima je ovdje riječ (v. npr. Petrović 1900b: 285, 286; usp. Jovović 1896: 94).

i Seljačke sloge među seoskim stanovništvom koja se između ostalog doticala i prehrane u dojenačkoj dobi (Leček i Dugac 2006). Problemi s dojenjem koji su, dakle, u periodu o kojem je ovdje riječ uvelike bili prepušteni *vraštivima*, svakako remete ideju o zlatnom dobu dojenja prije mliječnih dojenačkih pripravaka te upućuju i na kontekst u kojem se odvija dojenje na selu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a koji je miljama udaljen od ubavih prizora “plešućih seljaka” (usp. Rihtman-Auguštin 1984: 16) i predodžbi o idiličnom seoskom životu u prošlosti pa tako i idiličnom doječem odnosu između majke i djeteta.

Na isti nas kontekst upućuju i opaske vezane uz (radnu) svakodnevicu majki koje su, i u razdoblju kada su dojile, uglavnom radile i izvan kuće, u polju (v. npr. Božićević 1906: 89; Jovićević 1910: 48; Kutleša 1993: 208; Lovretić 1990: 258), što je moglo utjecati, uz još neke prakse vezane za dojenje poput ostavljanja djeteta nasamo kod kuće ili na brigu nekome od članova kućanstva (v. npr. Božićević 1906: 88–89; Ivanišević 2006: 273), na kvalitetu dojenja, na rano započinjanje s dohranom (usp. Lovretić 1990: 260) i sl. Kombiniranje teškog fizičkog rada u polju i dojenja, odnosno obiteljski i društveni uvjeti u kojima su žene nastojale dobiti, upućuju nas da pozornost posvetimo odnosu između, s jedne strane, *kulture*, odnosno *načina života* i, s druge strane, ženskih bolesti, u ovom slučaju problema s dojenjem, u *Osnovi odvojenih od kulture i smještenih u prvi odio* koji se bavi *stvarima* koje su “takove, kakove jesu, od prirode” (Radić 1897: 14). Prema takvoj bi podjeli problemi i bolesti povezani s dojenjem bili uzrokovani jedino biološkim čimbenicima, a ne i povezani s društvenim faktorima, socijalno-ekonomskim uvjetima života u zajednici (usp. npr. Štifić 2001). No iako sami tekstovi, u skladu s *Osnovom*, teškoće s dojenjem ne povezuju s načinom života (za razliku primjerice od spontanijih pobačaja ili fetalnih smrti koje neki barem uvjetno povezuju s teškim ženinim radom u trudnoći, v. npr. Božićević 1906: 88; Ivanišević 2006: 272; Rožić 2002: 153), gotovo je pa evidentno da se oni mogu povezati. Kombinirajući opis tzv. neuspješnog dojenja, koji nudi suvremena medicina (Tješić-Drinković 2016: 249), sa ženinom radnom svakodnevicom kako je ona naznačena u pojedinim zborničkim tekstovima (Lovretić 1990: 257), mogli bismo, primjerice, reći da zbog nedovoljnog djetetovog sisanja, odnosno nemogućnosti majke da se radeći u polju posveti dojenju u onoj mjeri u kojoj bi to bilo potrebno, može nastati tzv. zastojna dojka, bolna, s oteklinama, te da dijete stoga, onda kada siše, to čini nepravilno i neučinkovito zbog čega mogu nastati ragade, rane na bradavici, koje su pak ulazni put infekciji i razvoju mastitisa (Tješić-Drinković 2016: 249). Kada se, dakle, govori o problemima s dojenjem na selu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kao uostalom bilo gdje danas ili u nekom drugom vremenu, ne mogu se zaobići društveni/kulturni faktori koji utječu na dojenje/laktaciju¹⁶ te mogu utjecati i na razvoj bolesti ili čak biti njihovi gotovo pa neposredni uzroci.

¹⁶ Potresni opisi uvjeta u kojima su majke nastojale prehraniti svoju djecu i koji su zasigurno utjecali na zdravlje majki i (ne)dojene djece dostupni su nam za razdoblje prije Drugog svjetskog rata, za gradske sredine i gradske periferije u Hrvatskoj, osobito za Zagreb, preko dnevnika sestara pomoćnica/medicinskih sestara, preteča patronažnih sestara, ali i socijalnih radnica/radnika, koji se od 1921. godine za svoje zvanje školuju u Zagrebu (usp. Dugac 2015). Jedan od dnevničkih zapisa objavljen 1933. u časopisu *Sestrinska riječ*, primjerice, kaže: “Prije pet mjeseci rodio se [...] nezakoniti sin A. F., pralje suda u poznatoj gostionici u Vlačkoj ulici. To znači posao od 7 sati ujutro do 10 ili 11 sati navečer. [...] Mali F. siše majčino mlijeko punih 5 mjeseci

ONA GA ONDAKA PITA I MUČI SE Š NJIM SVAKOJAKO: PRVA HRANA UMJESTO HUMANOG MLIJEKA I POMAGALA ZA HRANJENJE DOJENČADI

Težak majčin rad u polju i u kući, između ostalog s time vjerojatno povezane poteškoće i problemi s dojenjem, kao i davanje djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka, ponegdje rano započinjanje s dohranom (Jovičević 1910: 48; Kotarski 1916: 60; Lovretić 1990: 260), zajedno s načinima odvikavanja djeteta od dojenja¹⁷ koji sugeriraju da ono nije (uvijek) završavalo na “prirodan” način (Lovretić 1990: 261),¹⁸ upućuju nas da preispitamo ili nadopunimo konstataciju o dojenju i duljini dojenja iz odlomka citiranog na početku teksta. Moglo bi se na temelju uvida u tekstove *Zbornika* reći da je dojenje doista moglo trajati i “do dvije-tri godine” (Kotarski 1916: 60; Kutleša 1993: 113)¹⁹ no da je isto tako moglo biti i kraće od godine, svakako onda kada dijete nije dojila majka, nego druga žena (usp. npr. Ivanišević 2006: 272). No, ono što je za našu temu možda još važnije jest da je dojenje, ne samo majčino nego i druge žene, moglo u potpunosti izostati. Primjerice, “[d]ogodi se, da žena ne doji svoje dite” (“jer je bolidu sasci, ili prsa, ili nima mlika”), nego ga, ako nije dovoljno bogata da bi ga dala na dojenje “drugoj ženi u selu – dojki”, “pita i muči se š njim svakojako”. Također, ako žena u porodu umre, “onda ono dite mora njegov otac dat dojit, ako ga ne more sam ranit i pitat. Najviše ostane kod njega, a on se svakojako muči i kini” (Božičević 1906: 88). Iako nije opisano kako se to otac (ili majka) muči i kini da bi nahranio novorođenče, u istom se tekstu, na drugome mjestu, za dijete koje nije dojeno kaže da mu “dajedu mliko, kuvadu na mliku griz, kega malko zacukridu, kuvadu mu kafu”

samo dva puta dnevno. Preko čitavog dana nalazi se mali pod ključem u jednoj podrumskoj sobi [...]. To mi je pričala njegova majka dok je gulila krompir pod prozorom gostioničarske kuhinje u Vlaškoj ulici” (prema Grković-Janović 2015: 129).

¹⁷ U *Osnovi* nema pitanja o duljini i odvikavanju djeteta od dojenja (kao što uostalom nema ni pitanja o *običnom* dojenju uopće) što može upućivati na Radićevu pretpostavku da do prestanka dojenja dolazi spontano i što bi bilo u skladu sa shvaćanjem (majčinog) dojenja kao prirodnog čina koji započinje, traje i prestaje na prirodan način, i kojem se stoga ni ne treba posvećivati posebna pažnja kada je riječ o (*narodnoj*) kulturi.

¹⁸ Kakav bi bio jedan od onih naznačenih u otkome tekstu: “Ima, koja ostavi dite na prsima, dok samo ne ostavi sisu” (Lovretić 1990: 260). Za razliku od toga u istome tekstu govori se o majci koja “metne [...] kefu u nidra, da se dite uplaši i bocne. Nika mati opapri prsa, da lakše odbije. Dikoja ogari prsa garom, da se ditetu ogadi” ili “[a]ko se dite maša za prsima, plisne ga dva, tri put, pa se brzo oduči” (Lovretić 1990: 261; usp. Kotarski 1916: 60; Žuljić 1906: 223).

¹⁹ U tekstovima kojima se ovdje bavimo ne nalazimo uvide o paralelnom majčinom dojenju dojenčeta i starijeg djeteta koje bi bilo u skladu s opaskom da je u seoskim sredinama dojenje djeteta starog nekoliko godina “bilo uobičajeno s obzirom na to da su žene tada [misli se na rano 20. stoljeće] stalno radale dok su bile u fertilnoj dobi pa su mogle dojeti i stariju djecu” (Jelavić prema Marjanić 2009: 75). Nisu rijetki ni suvremeni osvrti na *nekadašnje* izrazito dugo dojenje u seoskim sredinama koji se oslanjaju na osobne, privatne povijesti (Jelavić prema Marjanić 2009: 75). U tekstu o *djetinjstvu* u selima zagrebačkog Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata također se navodi sjećanje jednog od kazivača čija je “sestra bila skoro četiri godine stara, i nosila stolček za sobom, i mama dala cicu” (Leček 1997: 213). U istome tekstu takvo dojenje se povezuje s poznavanjem i korištenjem dojenja kao kontracepcijskog sredstva (usp. Fildes 1986: 209, 266; Perlić 1939: 161; Sarti 2006: 189) na što se pak u tekstovima *Zbornika* minimalno upućuje (“Dikoja žena misli, da ne će poniti drugo dite, dok je ovo na prsima, pa pusti, da sisa dulje od godine”, Lovretić 1990: 260).

(Božičević 1906: 91). Na to da se najmanje dijete hrani mlijekom životinjskog porijekla upućuju i pojedini drugi tekstovi iz *Zbornika*. Tako ako dijete kojemu je majka umrla ili je oboljela ne daju drugoj ženi na dojenje, ili ako majci “mliko ne pristupi”, “počnu onako za rana odma dite raniti” i to “kravskim mlikom” (Lovretić 1990: 140; 258), kao i ono dijete čija majka nema mlijeka, a ne “zadajaju [ga] komšinke”: takvo dijete “ponajviše mati pita kravijom varenikom” (Klarić 1901b: 257). Majka pak koja “ima vrlo malo hrane” dijete “pomalo doji i u isto vrijeme uči ga jesti: pomalo zabijeljena mlijeka, tanke juhe, žitkog skroba, varenog griza i oriza” (Jovičević 1910: 48). To bi značilo da je, suprotno normi koju svojim pitanjima uspostavlja Radić, a koja se odnosi na dojenje kao isključivi način prehrane novorođenčadi i dojenčadi – te suprotno iznesenome u monografiji citiranoj na početku teksta po kojoj dijete doji ili majka ili druga dojilja, a neka treća mogućnost se ne spominje – prakticirano i ne-dojenje, odnosno način prehrane koji nije uključivao humano mlijeko, nego mlijeko životinjskog porijekla, kao i kombinacija dojenja i umjetne prehrane. Osim mlijeka životinjskog porijekla, u tekstovima se, kao u netom citiranome (Jovičević 1910: 48), spominje i druga vrsta hrane koja je mogla služiti i kao prva hrana u dohrani i kao prva djetetova hrana uopće, umjesto humanog mlijeka, a čije se srodnice mogu naći u povijesnim pregledima načina prehrane najmanje djece u raznim evropskim područjima (usp. Fildes 1986: 213–306). Tako se kao prva hrana koja se u dohrani daje djetetu, a od koje je neka vjerojatno mogla služiti i kao prva hrana uopće, umjesto humanog mlijeka, spominje: mlijeko, zatim u mlijeku bijeli udrobljeni kruh, *gres* na mlijeku, kašica *panadica* (Lang 1992: 364), *kaša*, odnosno “projino brašno kuvano u vodi” pa *kačamak*, *mleko* i *sirutka* (“kad malo ojača”) (Petrović 1900a: 118), *kravija varenika* i *varenčava kaša* (Klarić 1901b: 257) i sl.

Osim hrane u pojedinim se zborničkim tekstovima, usputno, navode i neka od pomagala za hranjenje dojenčadi. Tako majka, “ako [...] nije u stanju” dojiti “radi kake tjelesne falinke”, dijete “na takozvanu ‘sisu’ pita” (Nedić 2014: 142) ili, kada je riječ o nešto starijem djetetu, još uvijek dojenčetu, koje je dok je bilo “posve malašno” dojila žena koja mu nije majka, da “mu se načini sisa od kože, pa kroza²⁰ nju se lije mliko” (Ivanišević 2006: 272). “Umjetno” hranjenje dojenčeta u poljičkome tekstu, ali i *zalive* janjeta kravljim mlijekom “kada mu mater ne spusti ili kada ne će da u’vati”, pokazuju srodnost s načinima i pomagalima za umjetno hranjenje najmanje djece kroz dugu povijest (usp. Fildes 1986: 307–342): “Zalije se na žlicu (kašiku) ili spužalinu, ali najzgodnije je na sisu, koja se odriže od kakve ovčije bekine, obveže se na rog, u nj se ulije mliko, koje na sisu janje posisa” (Ivanišević 2006: 198).

Jesu li *takozvana sisa* iz toliškoga teksta ili *sisa od kože* iz poljičkoga, koje su, vjerojatno kao i *kašika*, bile dio pomagala za hranjenje najmanje djece, služile za hranjenje djeteta (samo) mlijekom životinjskog porijekla ili možda (i) humanim mlijekom, nije zabilježeno. Dojiljino se izdavanje u zborničkim tekstovima ne spominje, osim u jednome u kojemu ono

²⁰ U monografskom izdanju *Poljica* iz 2006. godine (Ivanišević 2006), za razliku od izvornika objavljenog u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (Ivanišević 1904: 239), na ovome mjestu stoji krivi oblik “korza”. Radi se o tipfeleru na koji se ovdje upozorava zbog uočenih drugih sličnih grešaka koje su se dogodile u prijepisu, primjerice “ošipdal” umjesto “ošpidal” (v. Ivanišević 2006: 276).

nije predstavljeno kao način hranjenja djeteta, nego kao način rješavanja problema viška mlijeka kada je dojilja za kratko odvojena od djeteta: “ako je mliko zasvrbi”, ona ga “svojim rukama izmuže” (Kutleša 1993: 208). Iako se u tekstu eksplicitno ne upućuje na upoznatost s uzročno-posljedičnom povezanošću viška mlijeka i zastoja mlijeka, izdajanje se, osim kao instinktivni postupak, može tumačiti i kao (svjesna) prevencija problema s dojenjem, odnosno laktacijom.²¹ Iz takve nam se perspektive, a s obzirom na učestalost spominjanja zastoja mlijeka, boli u dojčkama, ali i nedostatka mlijeka, za što se sve danas ženama između ostalog preporučuje i izdajanje (Tješić-Drinković 2016: 252–254), stoga čini neobičnim da se i drugi tekstovi na njega ne referiraju. K tome on je povezan s praksom uobičajenom u seoskom gospodarstvu, s mužnjom životinja za koju su uglavnom bile zadužene upravo žene. Jedan detaljni opisi takve mužnje mogao bi se lako zamijeniti s opisom ženskog izdajanja: “Žena, ka dji [...] z dvemi prsti primlje za jenu cicu, pak stisne i poleče deli, a mleku iz cice curi, a onda primlje pokle drugu cicu, i tak redom saku cicu poleče po nekuliko put, dok god mleku curi” (Rožić 2002: 50). Izostanak ženinog izdajanja iz zborničkih tekstova mogao bi biti povezan s ranije spomenutim nepoznavanjem ženskih života ili zazorom prema takvim njihovim intimnim aspektima. Da su se (neke) žene, naime, izdajale govore nam osvrta na ljekovitost humanog mlijeka ili njegovu ulogu u magijskim postupcima (Gundrum Oriovčanin 1909: 100; Ivanišević 2006: 147, 152; Petrović 1900a: 95).²²

Što se tiče pomagala za hranjenje djeteta, osim sise od kože i sl., javljaju se i ona čini se više srodna suvremenima. Tako prema samoborskom tekstu, koji se, jedini, odnosi na (malo)gradsku, uvelike obrtničku, a ne seosku sredinu, “boležljive i slabokrvne žene ne doje djeteta, već ga”, one koje si financijski ne mogu priuštiti davanje djeteta na dojenje, “napajaju iz flašice, u koju uliju mlijeko (a kasnije i kave), začepu čepom, kroz koji prolazi cijev od kaučuka, pa je urinu djetetu u usta kao sisu, te siše” (Lang 1992: 361). Neka vrsta bočice za hranjenje dojenčadi spominje se još i u varoškome tekstu po kojemu dijete čija majka ne doji sisa na *sisaljku* “što se u dućanu kupi” (Lukić 1921: 120). Razvoj trgovine tako je zasigurno – već samom (ne)dostupnošću određenih proizvoda poput *sisaljke što se u dućanu kupi* – imao utjecaja i na prakse dojenja, odnosno hranjenja najmanje djece u sredinama i periodu o kojima ovdje govorimo. Također, s obzirom na načine umirivanja, zabavljanja i uspavlivanja djeteta, o kojima potaknuti Radićevim pitanjima (Radić 1897: 36) pišu autori iz *Zbornika*, a koji, za razliku od onih predstavljenih u samoborskom tekstu, ne uključuju *moderna* pomagala poput dudica,²³ i u ovoj se sferi brige o djeci može govoriti o utjecaju obrtničke i tvorničke proizvodnje i trgovine, tamo gdje je ona dostupnija, na tako

²¹ Do zastoja mlijeka može doći i zbog djetetovih poteškoća sa sisanjem, što se u zborničkim tekstovima gotovo i ne spominje (v. npr. Petrović 1900b: 285), kao i zbog smrti djeteta, također, unatoč velikoj smrtnosti novorođenčadi i dojenčadi, gotovo nespomenutoj u ovome kontekstu: “Velika je ženska bolest i to, kad ženi dite umre pri sisi, pa ‘oće da zasušu. Onda joj sve žile na prsi’ oteču, ko najdeblji prst” (Klarić 1901a: 61).

²² Suvremeni primjer *liječenja* humanim mlijekom odrasle osobe nalazimo primjerice na fotografiji s potpisom “Liječenje upale oka ukapavanjem majčina mlijeka, Zagreb, 2001.” (Brenko et al. 2001: 108).

²³ Pojedini opisi upućuju na opasnosti, pa i tragične posljedice ostavljanja najmanje djece nasamo da se *zabavljaju* njima neprimjerenim predmetima poput žlice, komada drva, kore kruha i sl. (Rožić 2002: 153). Vezano pak uz djetetovo spavanje, a što nas opet usmjerava na pitanje idealiziranja doječeg odnosa majke i djeteta u prošlosti, može se pročitati: “Prokleta se djeca opiju uvečer, da im matere mogu barem po noće

intimne odnose kakvi su oni između majke i djeteta: “Neko [dijete] pak najprije utihne, kad mu se turi u usta *cùcl* (*dudlek*) od flašice” (Lang 2002: 361).

Iako se na temelju tekstova iz *Zbornika* ne može govoriti o visokim ili niskim stopama dojenja na selu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, oprezno bi se, u kombinaciji s drugim izvorima, preciznije demografskim pokazateljima, ali i suvremenim spoznajama o novorođenačkoj i dojenačkoj prehrani, moglo uputiti na raširenost, uz prakse majčinog dojenja, i drugih praksi vezanih uz prehranu najmanje djece. Naime, iako je tadašnja visoka stopa smrtnosti djece u najranijoj dobi svakako u vezi s općim ekonomsko-socijalnim i higijensko-zdravstvenim prilikama, odnosno s materijalnom bijedom, izostankom zdravstvene zaštite i sl. (Gelo 1987: 159–160), ona bi se mogla povezati i s izostankom dojenja (usp. npr. Fildes 1988: 45; 157; Thorvaldsen 2008; Walhout 2010) ili s dojenjem koje je na razne načine bilo *nedostatno* (ne-isključivo, ne-dugotrajnije i sl.). Mnogi stručnjaci naglašavaju da je u siromašnim sredinama s lošim higijenskim standardom – a o takvim je sredinama riječ i u ovome tekstu – dojenje “doslovce pitanje života i smrti” (Tješić-Drinković 2016: 256).²⁴ Prehrana neprerađenim kravljim mlijekom, primjerice, nije (bila) nimalo pouzdana, ne samo zbog njegove teške probavljivosti i velikih razlika u sastavu u odnosu na sastav humanog mlijeka, zbog čega kravlje mlijeko ne potiče “razvoj i sazrijevanje gastrointestinalnih, imunskih i drugih funkcija, ne štiti od infekcija i nema ulogu primarne prevencije” (Tješić-Drinković 2016: 263), nego i zbog njegove bakteriološke nesigurnosti i lake pokvarljivosti (usp. Tješić-Drinković 2016: 262). Takva ocjena kravljeg, ali i općenito mlijeka životinjskog porijekla, kao prve hrane proteže se i na drugu vrstu prve hrane koja se davala dojenčadi, dapače ona je u tom slučaju još nepovoljnija.

Davanje djeteta na dojenje, odnosno prehrana mlijekom žene koja nije djetetova majka, uglavnom smatrana pouzdanijom alternativom majčinom dojenju od umjetne prehrane (v. npr. Fildes 1988), a čini se za pojedine sredine o kojima je ovdje riječ relativno uobičajena u ovome razdoblju (usp. Ivanišević 2006: 272), također je za dijete mogla biti rizična, između ostalog zbog ranijeg odustajanja od dojenja, odnosno ranijeg prelaska na umjetnu prehranu ili ranog uvođenja dohrane kao i vjerojatne nemogućnosti dojenja prema djetetovim potrebama, na zahtjev, onda kada nije riječ o dojiljama kojima je glavni, ili čak jedini zadatak da doje dijete (usp. Lang 1992: 361), nego o dojiljama (susjedama, rođakinjama) koje, kada to mogu, uskaču u pomoć majkama (usp. Kotarski 1916: 59; Kutleša 1993: 208). Daleko od toga da bismo mogli zaključiti o prevlasti ne-dojenja ili pak ne-majčinog dojenja na selu

spavat: jer tko bi izduro, da po cilu noć doji, ziba i povija”, odnosno “[m]loge i mloge matere daju djece uvečer po žličicu rakije, da bolje priko noći spavaju” (Lukić 1921: 122, 167).

²⁴ Dakako, “pitanje života i smrti” mnogo je složenije od formule po kojoj dojenje znači zdravlje i život. Kritički se osvrćući na sadržaj suvremenih kampanja koje promoviraju dojenje u tzv. zemljama u razvoju Vanessa Maher pokazuje u kolikoj mjeri one zanemaruju pitanja društvene nejednakosti i uvjete u kojima određeni način hranjenja ugrožava zdravlje djeteta (Maher 1995b: 3–6).

krajem 19. i početkom 20. stoljeća – iako, što se tiče posljednjega, za pojedine sredine, možda i da (usp. Ivanišević 2006) – ipak bismo mogli pretpostaviti da su te alternative majčinom dojenju bile uobičajenije no što se to općenito pretpostavlja, odnosno svakako prisutne u onoj mjeri koja navodi na preispitivanje uopćavanja o (majčinom) dojenju kakvo je ono u odlomku citiranom na početku ovoga teksta i kako se to iščitava iz odlomka s pitanjima o odnosu između roditelja i djece u Radićevoj *Osnovi*.

U svakome slučaju, etnografski zapisi nastali u suglasju s *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* u susretu s preprekama koje nosi nastojanje na saznavanju o praksama vezanim uz dojenje na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u sredinama uvelike obilježenima usmenošću, igranju, unatoč svim svojim manjkavostima, kako je nadam se razvidno iz ovoga teksta, važnu ulogu. Uzimajući u obzir uvide koje nam ti tekstovi nude, između ostaloga, one o problemima i bolestima vezanima uz dojenje, o gotovo obaveznom ženinom kombiniranju rada i dojenja, o davanju djeteta na dojenje ženi koja mu nije majka, o alternativama humanom mlijeku, ranom uvođenju dohrane i sl., moglo bi se reći da industrijski mliječni pripravci koji se optužuju za nestanak dojenja nisu bili zamjena (samo) za uspješno i lagodno majčino dojenje (ako je takvoga, lagodnog, ovdje uopće i bilo) nego i za pokušaje dojenja i dojenje opterećeno teškim životnim i radnim uvjetima, neznanjem, izostankom podrške i sl. Oni su stoga zamijenili i dojenje žene koja nije djetetova majka, kao i tzv. umjetno hranjenje novorođenčadi i dojenčadi, onakvo kakvo je bilo prije suvremenog umjetnog hranjenja. Istodobno, prihvaćanje takvoga viđenja ne negira veliku promjenu koja se u prehrani najmanje djece dogodila u 20. stoljeću razvojem i širenjem industrijskih dojenačkih pripravaka, a koja je u tzv. zemljama u razvoju, odnosno sredinama opterećenim siromaštvom, lošim higijenskim i zdravstvenim uvjetima i sl. mogla biti, kako je već napomenuto, i pogubna za zdravlje i život djece (v. npr. Maher 1995b: 3), kao ni ulogu proizvođača dojenačkih pripravaka i medicinskog establišmenta “kompromitiranog golemim komercijalnim interesima uključenim u proizvodnju i prodaju umjetne dojenačke hrane” (Maher 1995b: 2).²⁵

Zbornički tekstovi, recimo to zaključno, podsjećaju na to da se dojenje, svako dojenje, koje dakle ne postoji *per se*, odnosno sve prakse vezane uz dojenje, odvijaju u konkretnom društvenom prostoru te da su, osim *biologijom* i individualnim karakteristikama uključenih, obilježene osobinama tog prostora, ekonomskim odnosima i uvjetima, odnosima moći, lokalnim znanjem i sl. Kada se, naime, radi o dojenju, ne radi se (samo) o (prirodnom) odnosu između majke i djeteta nego su u taj odnos, u postupke i predodžbe s njim povezane, upleteni i mnogi drugi akteri, danas kao i *nekada* (usp. npr. Cassidy i El Tom 2015; Maher 1995a). Oni pokazuju da se mit o nekadašnjem zlatnom dobu dojenja, kada se smješta u konkretnu prošlost, relativno lako razgrađuje. K tome, čak i ako bi dojenje po (nekim) svojim konstitutivnim formalnim elementima bilo oblikovano na način koji

²⁵ Ili, kako to još 1923. godine formulira jedan od autora iz *Liječničkog vjesnika*: “kao što to uvek biva kad se u nauku umeša industrija i špekulacija – i pedijatrija je postala poprište beskrićnog diletantizma i reklame” (Jovanović 1923: 339).

zahtijevaju suvremeni promotori dojenja (kao primjerice dugotrajno, isključivo, na zahtjev, i dnevno i noćno itd.), kada se ono promatra kao dio konkretnog društvenog i kulturnog konteksta, uočavaju se uvjeti u kojima se ono odvija, a koji u periodu i sredinama o kojima ovdje govorimo ne samo da nisu bili idealni nego su često bili katastrofalni za život majke i djeteta. Takvi uvidi, između ostaloga, pokazuju koliko su pogrešna pozivanja na prošlost (i prirodu) kakva nalazimo u pojedinim suvremenim nagovorima na dojenje. U tom je smislu, smatram, važno razlikovati recentna poticanja na dojenje koja se vežu uz naglašavanje ženine *prirodne* majčinske uloge – što pak, zajedno s nastojanjima na retradicionalizaciji društva u pogledu odnosa prema reproduktivnim pravima, obiteljskoj strukturi i sl. može voditi jačanju rodno-esencijalizirajućih tendencija i oblikovanju novih restriktivnih pozicija za žene (Wall 2001: 593) – od onih koja dojenje ne vezuju uz žensku prirodu i dužnost, nego u njemu prepoznaju neke druge potencijale, između ostalog i mogućnost suprotstavljanja spomenutim tendencijama.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Badinter, Élisabeth. 2013. *Sukob. Kako ideal suvremenog majčinstva ugrožava ženu*. Zagreb: Algoritam.
- Balsamo, Franca, Gisella De Mari, Vanessa Maher i Rosalba Serini. 1995. "Production and Pleasure. Research on Breast-Feeding in Turin". U *The Anthropology of Breast-Feeding. Natural Law or Social Construct*. Vanessa Maher, ur. Oxford, Washington: Berg, 37–58.
- Batina, Klementina, Jelena Marković, Ivana Polonijo, Jakša Primorac i Luka Šešo. 2010. "Dokumentacijski pregled arhivskog gradiva Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti". *Zbornik za narodni život i običaje* 55: 45–466.
- Belaj, Vitomir. 2001. "Hrvati i njihova narodna kultura". U *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zorica Vitez i Aleksandra Muraj, ur. Zagreb: Barbat, Galerija Klovićevi dvori, Institut za etnologiju i folkloristiku, 27–35.
- Bonifačić, Vjera. 1995/1996. "Antun Radić and Ethnological Research of Clothing and Textiles in Croatia. 1896 to 1919." *Studia ethnologica Croatica* 7/8: 161–179.
- Božičević, Juraj. 1906. "Narodni život u Šušnjevju selu i Čakovcu". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 11/1: 80–107.
- Brenko, Aida, Željko Dugac i Mirjana Randić. 2001. *Narodna medicina*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Cassidy, Tanya i Abdullahi El Tom, ur. 2015. *Ethnographies of Breastfeeding. Cultural Contexts and Confrontations*. London etc.: Bloomsbury.
- [Čapo] Žmegač, Jasna. 1998a. "Predgovor". U Jasna Čapo Žmegač, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska, 7–8.
- Čapo Žmegač, Jasna. 1998b. "Seoska društvenost". U Jasna Čapo Žmegač, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska, 251–295.
- Čapo Žmegač, Jasna, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj. 1998. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1993. "Etnografski rad fra Silvestra Kutleše i njegovo mjesto u kulturi Hrvatske". U Silvestar Kutleša. *Život i običaji u Imockoj krajini*. Matica hrvatska – Ogranak Imotski, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu, 5–16.

- Draganović, Petar. 2014. "Narodni život i običaji u Matićima (1907.–1912)". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 57: 345–546.
- Dugac, Željko. 2015. *O sestrama, siromašnima i bolesnima. Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*. Zagreb: Srednja Europa.
- Fildes, Valerie. 1986. *Breasts, Bottles and Babies. A History of Infant Feeding*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fildes, Valerie. 1988. *Wet Nursing. A History from Antiquity to the Present*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Gelo, Jakov. 1987. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981*. Zagreb: Globus.
- Grgurić, Josip i Ninoslava Pečnik. 2013. "Roditeljska skrb kod poroda, dojenja i dohrane". U *Kako roditelji i zajednice brinu o djeci najmlađe dobi u Hrvatskoj*. Ninoslava Pečnik, ur. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku, 44–53.
- Grković-Janović, Snježana. 2015. *Sestrinska riječ. Između sućuti i dužnosti*. Zagreb: Medicinska naklada, Škola narodnog zdravlja "Andrija Štampar".
- Gundrum-Oriovčanin, Fran. 1909. "Luićeva ljekaruša". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 14/1: 55–123.
- Ivanišević, Frano. 1904. "Poljica. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 9/2: 191–326.
- Ivanišević, Frano. 2006. *Poljica. Narodni život i običaji*. Priko: Društvo Poljičana "Sveti Jure".
- Jajnčero, Kata. 1898a. "Trebarjevo. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 3/1: 55–139.
- Jajnčero, Kata. 1898b. "Trebarjevo. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 3/2: 211–251.
- Jajnčero, Kata. 1901. "Trebarjevo. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 6/2: 187–248.
- Jovanović, Gjorgje. 1923. "Nešto važnije iz ishrane dojenčadi". *Liječnički vjesnik* 45/9: 339–343.
- Jovičić, Andro. 1910. "Narodni život. (Riječka nahija u Crnoj Gori)". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 15/1: 29–119.
- Jovović, Miloš M. 1896. "Iz Bara i barske okolice u primorskoj nahiji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 1: 88–106.
- Klarić, Ivan. 1901a. "Kralje (u turskoj Hrvatskoj). Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 6/1: 53–114.
- Klarić, Ivan. 1901b. "Kralje (u turskoj Hrvatskoj). Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 6/2: 249–291.
- Kotarski, Josip. 1916 (1917). "Lobor. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 21/1: 46–80.
- Krčmarić, Bogdan. 2011. "Etnografska građa iz Smiljana (neobjavljena)". U Ana Tomljenović i drugi. *Smiljan i okolica. Tradicijska kultura, život i običaji u XIX. i u prvoj polovici XX. st.* Zagreb, Smiljan: Državni arhiv u Gospiću, 172–218.
- Kutleša, Silvestar. 1993. *Život i običaji u Imočkoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska – Ogranak Imotski, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Splitu.
- Lang, Milan. 1992. *Samobor. Narodni život i običaji*. Samobor: "Zagreb", poduzeće za grafičku djelatnost.
- Leček, Suzana. 1997. "Nismo meli vremena za igrati se... Djetinjstvo na selu (1918–1941)". *Radovi* 30: 209–244.
- Leček, Suzana i Željko Dugac. 2006. "Majke za zdravlje djece. Zdravstveno prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939. – 1941.)". *Časopis za suvremenu povijest* 38/3: 983–1005.

- Lovretić, Josip. 1990. *Otok*. Vinkovci: Kulturno informativni centar "Privlačica" – Izdavačka djelatnost Vinkovci.
- Lukić, Luka. 1921 (1924). "Varoš. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 25/1: 105–176.
- Maher, Vanessa, ur. 1995a. *The Anthropology of Breast-Feeding. Natural Law or Social Construct*. Oxford, Washington: Berg.
- Maher, Vanessa. 1995b. "Breast-Feeding in Cross-cultural Perspective. Paradoxes and Proposals". U *The Anthropology of Breast-Feeding. Natural Law or Social Construct*. Vanessa Maher, ur. Oxford i Washington: Berg, 1–36.
- Marjanić, Suzana. 2009. "Razgovor sa Željkom Jelavić ili o majčinstvu, kapitalu i Konvenciji za prava majki". *Treća* 11/1: 67–80.
- Medić, Moja. 1909. "Četiri ljekaruše". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 14/2: 168–284.
- Nedić, Dobroslav Bono. 2014. "Narodni život i običaji u Tolisi i okolici (1898.–1902.)". *Zbornik za narodni život i običaje* 57: 51–294.
- Novljan, Fran. 2014a. "Boljun. Kmiecki život i už(a)nci". *Zbornik za narodni život i običaje* 58: 31–495.
- Novljan, Fran. 2014b. "Proučavanje i sakupljanje etnografske građe u Boljunu". *Zbornik za narodni život i običaje* 58: 599–602.
- Nuić, Andeo. 1916 (1917). "Narodna medicina (Duvno u Bosni)". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 21/1: 116–128.
- Perlić, Zlata. 1939. "Zabačeni kraj i zaboravljeni ljudi". U *Kako živi narod*, 2. Rudolf Bičanić i Željko Macan, ur. Zagreb: Gospodarska sloga, Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, 156–163.
- Petrović, Vladimir K. 1900a. "Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji). Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 5/1: 84–119.
- Petrović, Vladimir K. 1900b. "Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji). Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 5/2: 253–297.
- Pleić Tomić, Barbara. 2017. "Tko zna bolje od mame. Savjetodavni priručnici i majčinstvo". *Muf*, 19. 12. 2017. Dostupno na: <http://muf.com.hr/2017/12/19/tko-zna-bolje-od-mame/> (pristup 12. 7. 2019).
- Poziv*. 1896. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 1.
- Radić, Antun. 1897. "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 2: 1–88.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rožić, Vatroslav. 2002. *Prigorje. Narodni život i običaji*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Sarti, Raffaella. 2006. *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500. – 1800.)*. Zagreb: Ibis.
- Sobonya, Sarah. 2018. "'Natural, like my hair'. Conceptualizations of Breastfeeding among African American Women". U *Breastfeeding. New Anthropological Approaches*. Cecilia Tomori, Aunchalee E. L. Palmquist i EA Quinn, ur. London, New York: Routledge, 69–83. <https://doi.org/10.4324/9781315145129-5>
- Srdić Srebro, Anda. 2014. "Materinstvo. Prirodni zakon ili sociokulturni konstrukt". *Etnološko-antropološke sveske* 23/12: 37–50.
- Štifanić, Mirko. 2001. "Sociološki aspekti zdravlja i bolesti". *Društvena istraživanja* 10/1-2 (51-52): 191–211.
- Thorvaldsen, Gunnar. 2008. "Was There a European Breastfeeding Pattern?". *History of the Family* 13: 283–295. <https://doi.org/10.1016/j.hisfam.2008.08.001>
- Tješić-Drinković, Duška. 2016. "Prehrana". U *Pedijatrija*. Duško Mardešić i Ivo Barić, ur. Zagreb: Školska knjiga, 231–307.
- Tješić-Drinković, Duška, Lana Omerza, Irena Senečić-Čala, Jurica Vuković, Margareta Dujšin. 2014. "Posebno prilagođeni mliječni pripravci za dojenčad s nespecifičnim probavnim simptomima". *Peadiatria Croatica* 58 (Supl. 1): 169–174.

- Vranješ-Šoljan, Božena i Robert Skenderović. 2016. "Demografska slika Hrvatske od početka 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata". U *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*. Vlasta Švogler i Jasna Turkalj, ur. Zagreb: Matica hrvatska, 109–131.
- Zakanj, Zora, Josip Grgurić, Anita Pavičić Bošnjak, Milan Stanojević. 2007. "10 koraka do uspješnog dojenja". Dostupno na: <https://www.vasezdravlje.com/zensko-zdravlje/10-koraka-do-uspjesnog-dojenja> (pristup 12. 7. 2019.).
- Žic, Ivan. 2001. *Vrbnik na otoku Krku. Narodni život i običaji*. Rijeka, Zagreb, Krk: Adamić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Povijesno društvo otoka Krka.
- Žuljić, Mijo. 1906. "Narodna medicina u Varešu (Bosna)". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 11/2: 218–276.
- Walhout, Evelien C. 2010. "Is breast best? Evaluating Breastfeeding Patterns and Causes of Infant Death in a Dutch Province in the Period 1875–1900". *History of the Family* 15: 76–90. <https://doi.org/10.1016/j.hisfam.2009.12.001>
- Wall, Glenda. 2001. "Moral Constructions of Motherhood in Breastfeeding Discourse". *Gender and Society* 15/4: 592–610. <https://doi.org/10.1177/089124301015004006>

EVERY MOTHER BREASTFEEDS HER CHILD, ONLY IF SHE HAS ENOUGH MILK: HOW WE READ THE ETHNOGRAPHIC ACCOUNTS FROM THE TURN OF THE 19TH TO THE 20th CENTURY

Ethnographic accounts from the end of the 19th and the beginning of the 20th century that were written in accordance with the *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu (Foundations for Collecting and Studying Materials about Folk Life)* and published in the *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (Journal of Folk Life and Traditions of South Slavs)* offer a possibility to explore contemporary narratives about the golden age of breastfeeding in the past, before the development of infant food industry. Based on the reading of these accounts, this paper deals with divergences from the norm as defined in the *Osnova (Foundations)* and accepted in the professional literature, according to which (in rural areas at the turn of the century) (each) mother breastfed her child. The paper deals with breastfeeding and lactation problems encountered by mothers of newborns and infants, the so-called artificial feeding, and also points to the practice of wet-nursing, combining women's work with caring for infants, etc. which reveals the social context of breastfeeding that was often extremely disadvantageous for the mother and the child. The paper also shows the potential of connecting the insights offered in the *Journal of Folk Life and Traditions of South Slavs* with contemporary breastfeeding discourses.

Keywords: breastfeeding, artificial infant feeding, turn of the 19th century, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (Journal of Folk Life and Traditions of South Slavs)*, ethnography